

30. РДАДА. – Ф.248. – Кн.1755 „О довольствовании осми полков провиантом и солью в Малой России”. – Пр. Нечипоренко Про „порції” та „рації” на Гетьманщині 1725-1750 рр. //ЗІФВ ВУАН. – 1928. – Т. 20. – С.176-177; 31. ЦДАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.5433 „Відомості від 10 грудня 1736 р. про появу і витрату грошей із суми, що підлагає канцелярії”. – Арк.3; 32. ЦДАУК. – Ф.55. – Оп.2. – Спр.127 „Счетная выписка о приходе и расходе Министерской канцелярией денежной суммы”. – Арк.2.

Ю.В. Лезун

НАДБАННЯ СОБАНСЬКИМИ ЗЕМЕЛЬ У БРАЦЛАВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ У 1870-Х РОКАХ: ОБСТАВИНИ І ОСОБЛИВОСТІ

Загальному вивченню характеристик і особливостей великого земельного володіння в Брацлавському воєводстві XVIII ст. присвячена чимала кількість досліджень і декілька ґрунтовних монографій¹. Однак донині бракує локальних розвідок, у яких би розглядалися майновий стан окремих магнатських родин і його зміни у розрізі окремих маєтків, фільварків, земельних наділів. Обставини переходів сіл і земель від одного землевласника до другого переважно залишаються для нас тасмницею, за якою приховані важливі відомості для вивчення аграрної історії, історії соціальних відносин, краєзнавства. Особливо зростає вартість таких досліджень при врахуванні джерелознавчих підходів. Адже саме майнові документи землевласників-дідичів та орендарів слугують основним джерелом інформації з історії окремих сіл і територій часів Речі Посполитої і Великого князівства Литовського.

Прикладом такої слабо дослідженої теми є набуття наприкінці XVIII ст. однією з гілок родини Собанських великих земельних наділів на південних рубежах воєводства. Ті польські дослідники, які розглядали цю проблему, зауважують непевні обставини проведення згаданої фінансової оборудки, аналіз якої міг би проілюструвати деякі важливі риси розвитку земельного права, формування нового магнатського прошарку, появу перших паростків модерного, товарного виробництва на землях Правобережної України у останні роки існування Речі Посполитої.

Для початку доречно детальніше зупинитися на історії цього шляхетського роду, представники якого займали високе становище у соціальній і економічній верхівці подільського соціуму XIX ст.

Походять вони з Мазовії². Їх прабатьківщина – село Собаниці³ розташоване недалеко від Варшави у закромській землі. К. Несецький⁴ коротко згадує про Собанських, пише, що вони жили на Волині і Русі, але навіть не подає їх гербу. Т. Жихлінський⁵, в „Золотій книзі”, за пращура Собанських вважає Миколая з Собаниць, який помер біля 1500 р.⁶ Однак, на підставі документальних свідчень цей дослідник подає історію роду уже десь від середини XVII ст. Ці архівні пошуки доводять зв'язок поколінь роду Собанських від Юзефа з Собаниць, який жив біля 1550 р. Його син Войцех (нар. 1692 р.), люблінський гродський регент, одружився в Любліні 1722 р. з Маріанною Вербицькою. Жихлінський пише, що Войцех Собанський заклав основу майбутньої успішної долі свого дому „набувши розлогі земельні маєтності на Волині і Поділлі, колишню власність Вишневецьких і Калиновських, дощенту зруйновані війнами і нападами козаків і татарів, але які з часом, при встановленні миру і доброму господарюванні нового власника невдовзі значно відорощили...”. Тут Т. Жихлінський подає загальні відомості, не вказуючи детальнішої інформації щодо набуття згаданого майна Войцехом Собанським. Можна лише припустити, що ті набутки прийшли не купівлею, а, відповідно до звичаю тих часів, за допомогою застави маєтків, яка дозволяла надзвичайно швидко багатіти.

Войцех помер біля 1744 р., залишивши чотири дочки і чотирьох синів – Кастана, Еліяша, Аеліяна і Павла.

Кастан, вінницький підстолій, летичівський гродський регент (у 1751 р.), летичівський скарбник⁷ і брацлавський стольник, триразовий депутат до Коронного Трибуналу⁸. Був двічі одружений: перший раз з Анною Ортинською, вдруге з Петронелою Солеською. Мабуть, з посагом Кастан отримав і волость Пісочне з прилеглими маєтностями в Кам'янецькому повіті – давні дідичі володіння колись багатого роду Телефусів. У 1754 р. ці землі (можливо частково) продає Йозефу Яковському. Помер у 1798 р., залишивши трьох синів: Матеуша, Міхала і Героніма та три дочки.

Діяльність першого і третього синів Кастана залишаться поза межами нашої розвідки. Можемо тільки зауважити загальні біографічні відомості: Матеуш, володар значних посіlostей в Гайсинському повіті, шамбелян⁹ польського двору, потім маршалок гайсинського повіту. Мав трьох синів: Генріка, Ізидора та Олександра. Третій син Кастана – Геронім, власник Баланівки та інших земель в Ольгопільському і Ямпільському повітах. Вдало господарював, значно збільшивши власні

.....
 статки. Був маршалком шляхти Ольгопільського повіту. Двічі одружений, мав чотирьох синів і дві дочки.

З економічним та юридичним хистом середнього сина Каєтана – Міхала (1755-1832) пов'язане стрімке збагачення цієї лінії Собанських. Він починав свою кар'єру як правник при Коронному Трибуналі. Тут набув не тільки фахових знань, але й корисних зв'язків. Зокрема, тісно співпрацював з Феліксом Бжозовським, контактував з Протом Потоцьким¹⁰. Саме за допомогою останнього в 70-х рр. отримав у голландському банку значну позику і купив у Потоцьких великі території на Брацлавщині – Ободівку і Костянтиноград з прилеглими селами. Ці здобутки були оформленні на ім'я батька, а пізніше порівну розділені між братами.

Дослідження, у яких описана ця майнова угода, переважно вказують на Вінцентія Потоцького, як партнера родини Собанських. Казімеж Пуласький взагалі пише про купівлю Ободівського і Ладжинського (а не Костянтиноградського) ключів, причому другого – у Северина Потоцького¹¹. Ретельніше подана інформація у Польському біографічному словнику. Зокрема тут записано, що „...купив від Вінцентія Потоцького... містечка Ободівку і Стіну (Костянтиноград) та 17 чималих сіл”. А купівля Ладжина у Северина Потоцького датується 1808 роком¹².

Однак, така однастайна впевненість у фігурі продавця цих земель ставиться під сумнів інформацією, поданою Р. Афтаназієм: „В 1718 р. власником був Йозеф Потоцький, київський воєвода. Від його внука Вінцентія набув Ободівку в 1786 р. разом з 20 селами Станіслав (Щенни?) Потоцький за квоту 2754000 пол. зл., але роком пізніше відпродав її Каєтанові Собанському за 2877246 зл.”¹³. Польський автор не посилається на архівну пам'ятку, з якої отримав ці дані, а дякує пані В.І. Курмаковій з Києва, яка люб'язно надала йому ще неопубліковане джерело. Можливо, йдеться про документ з промовистою назвою: „Oblata kopii kontraktu wieczystey przedazy, między JW: Stanisławem Szczęsnym Graffem Potockim WZR (воєводою землі Руської) z jedney, a W: Kaietanem Sobanskim o Dobra klucz Obodowski, u Konstantynogrodzki zawartego”¹⁴ або іншу подібну копію.

Версію Р. Афтаназія і появу у цій справі ще одного відомого представника розгалуженої родини Потоцьких підтверджує інший архівний документ, який зберігається у Хмельницькому обласному архіві – випис з Вінницьких гродських книг воєводства Брацлавського від 2 березня 1786 року¹⁵. З нього ми дізнаємося, що ті самі два ключі – Ободівський та Костянтиноградський були продані Вінцентієм Потоцьким Станіславу Щенни Потоцькому ще 1 лютого 1786 р. Відтак, саме останній і продавав 20 січня 1787 р. ці землі Собанським.

Причина, що підштовхнула Станіслава до такого придбання невідома. А от позбутися їх, не покористувавшись придбанням і року, міг брак коштів. Адже у 1780 р. Станіслав Потоцький розпочав будівництво величного і дорогого палацу в Тульчині. Можливо, продаж частини маєтків здійснено з метою фінансування цього проекту.

Згадані два ключі включали наступні населені пункти: містечко Ободівку з передмістями, Цибулівку, Слободу Ободівську, Слободу Ободівську, звану Юзефівкою, Крикливець Руський, Крикливець Волоський, Слобідку Ілєве Поле, Слободу Павлівку, Торканівку з Майданом Торканівським, Бондурівку, Каташин, Жабокричку, П'ятківку, Баланівку, Слободу Якубівку, Костянтиноград або Тростянич, Гордіївку, Сумівку, Крушинівку, Кошаринці.

За першим контрактом (1786 р., між С. та В. Потоцькими) зі землі були розподілені на три частини, оцінені у 55555 червоних злотих і 19 польських злотих; 52777 чв.зл. і 14 пол.зл.; 44666 чв. зл. і 12 пол. зл. Очевидно, що тут поєднані різні грошові одиниці. Червоний злотий – це дукат, співвідношення якого з польським злотими незначно коливалося протягом XVIII ст. Оскільки у цих угодах не вказано, скільки злотих містить дукат, мусимо звернутися до інших подібних документів означеного хронологічного проміжку. Так, заставний трирічний контракт 1801 р. між Поляновським і Проскурою на частину передмістя с. Прилуки – Корнину, вказує, „лічити червоних злотих по злотих 18”¹⁶. Нескладні математичні дії приведуть нас до сум, вказаних Р. Афтаназієм – 2 млн. 754000 польських злотих.

Однак зазначені кошти власники маєтків відразу на руки не отримували ні за першим, ні за другим контрактом. Норми Литовського статуту і польських Конституцій вимагали, у випадку застави майна, що продавалося, визначати в угоді обсяг і механізм компенсації цих грошових зобов'язань. І в першому, і в другому випадку Ободівський і Костянтиноградський ключі були обтяжені різноманітними заставними угодами. Цікаво, що Каєтан Собанський був фігурантом уже першого контракту, як отримувач заставної суми у 35102 дукати і 14 злотих за маєтки Ободівку, Цибулівку, Слобідку Ободівську, Павлівку, Торканівку і Бондурівку. Менш ніж за рік він уже сам мусив виплатити, в першу чергу, ті ж самі гроші заставної суми за ті ж самі села.

Взагалі за рік господарювання Станіслава Потоцького обсяг різноманітних боргів і зобов'язань, взятих під заставу цих маєтків, значно зріс. Другий контракт (1787 р., між С. Потоцьким і К. Собанським) наводить об'єднаний підсумок таких першочергових заставних виплат – 73518 дукатів і 16 злотих 7 ½ грошей. Решта суми – 86328 червоних і 1 злотий 22 ½ грошей – сплачувалася продавцеві Собанським відразу. Однак цими коштами витрати покупця не обмежилися. Як свідчать листи Кастана і Міхала Собанських до Станіслава Потоцького у Тульчин¹⁷, вони вважали тягар своїх платіжних зобов'язань (скриптів) надто важким, наводячи приклади неузгодженого збільшення комісійних на одну з сум від 7 до 8% та несправедливої заміни грошовою виплатою квоти на вивезення дерева з Ободівських лісів. Остання норма була зафіксована у контракті і надавала Потоцькому право вирубати в лісах Ободівського ключа 4000 дубів на вибір.

Однак ці епізоди масштабної оборудки не можуть заперечити очевидний факт – рід Собанських переходив до категорії подільської магнатерії, й у цій соціальній ваговій категорії його представникам судилося залишатися аж до 1917 р. Демонструє ця угода і послідовне ослаблення представників давнішої аристократії – у даному випадку деяких представників роду Потоцьких – зобтяжених звичкою до надмірної розкоші та дефіцитом новітніх фінансових і правничих методів ведення господарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Гурій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 207с.; Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.61-71; Чененко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994. – 180с.; Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. – К.: Издательство Киевского университета, 1961. – 235с.; Петренко О.С. Маєткові монополії та їх оренда на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. // Студії з архівної справи та документознавства – 2003. – Т. 10. – С.207-212.; Приходько Е.С. Социально-экономическое развитие помещичьего (поместного) хозяйства на Правобережной Украине во второй половине XVIII в.: Автореф. канд. дис... – К., 1959. – 19с. 2. Мазовія (Мазури, Mazowsze) — центральна частина Польщі, в середній течії Вісли і нижній течії Нарева і Бугу. Головне місто Варшава. Історична область, яка отримала назву від племені мазовшан. До 1526 р. у складі Польщі була окремим князівством, потім стала воєводством. 3. Собаниці – село в Польщі, розташоване в Мазовецькому воєводстві, Плонському повіті, гміні Нарушево. 4. Несецький Каспер (? – 1744) – польський історик? 'ре]п автор чотиритомної праці з генеалогії та сфрагістики Польщі, виданої у Львові: Т.1: "Корона польська" (1728); Т. 2-4: "Герби і фамілії лицарські як в Короні, так і у великому князівстві Литовському" (1738,1740,1743). 5. Теодор Жихлінський (1836-1909), офіцер в прусській армії, після звільнення – журналіст, цікавився геральдиком і генеалогією. В 1879 р. започав видання *Złotej księgi szlachty polskiej* (далі - ЗК), чергові щорічники якої виходили аж до смерті автора. 6. ЗК. – Т. XIX. – S.280. 7. Чесник (або чашник) – чиновник, який на випадок приїзду короля повинен був улаштувати йому зустріч і прийом. 8. Трибунал коронний, найвища апеляційна інстанція для шляхетських судів у Польщі, утворена вальним сеймом у Варшаві 1578; обмежив королівську юрисдикцію та розглядав апеляції від гродських, земських і підкоморських судів. Т. к. складався з 27 суддів (депутатів), збираних шляхетськими воєводськими соймками на 1 рік. На тому ж сеймі 1578 утворено для укр. земель Трибунал Луцький, а 1581 — для Литви Трибунал Головний Литовський. Т. к. збирався окремо для В. Польщі з Пйотркові і Познані, а для Малої — у Любліні й Львові. Від 1764 створено окремий Т. к. для Малої Польщі з Любліні. 9. Камергер. 10. Протасій Антоній Потоцький, частіше званий Протом (1761 - 1801) – староста гузівський, київський воєвода, один з піонерів польського капіталізму. У спадок від батька – Яна Проспера отримав чималі багатства, які збільшив плшобом з Маріанною Любомирською. У 1780-х рр. заклав банкові і торгові контори в Варшаві, Махнівці і Херсоні. З 1782 р. керував Чорноморською торговельною компанією. У період найбільшого піднесення його маєток коштував 60-70 млн. зл. В 1791 р. купив посаду київського воєводи в сенаті. У 1793 р., в зв'язку з загальною фінансовою кризою, збанкрутував. 11. K. Pułaski. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*. – Warszawa, 2004. – Т.ІІ. – S 224. 12. *Polski Słownik Biograficzny*. – Warszawa – Kraków, 1999. – Т. XXXIX/3. – S433. 13. R. Aftanazy. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. – Wrocław, 1996. – Т.10. – S234. 14. ДАВО. – Ф.792. – Оп.1. – Спр.21. – Гайсинсько-Ольгопольський повітовий земський суд. Книга нотаріальних актів (роздільні записи, заповіти, свідцтва про народження, походження і т.д.). 1803 р. На 1039 аркушах. 15. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.507. – Арк.17-22. 16. ДАВО. – Ф.Д-865 „Сквирсько-махнівський повітовий земський суд”. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.612. 17. ЦДІАК України. – Ф.49. – Оп.2. – Спр.2425.